

ПОТРЕБИ ЛЮДИНИ І ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА

Висвітлено питання забезпечення продовольчої безпеки в Україні та світі. Обґрунтовано потреби людини в їжі та причини голоду окремих верств населення. Досліджено сучасний стан споживання основних продуктів харчування на душу населення, якість харчування. Визначено місце і роль держави в продовольчому забезпеченні. Доведено, що розв'язання продовольчої проблеми безпосередньо пов'язано з вирішенням питань агропромислової сфери економіки.

The question of providing of food safety is reflected in Ukraine and world. The inevitability necessities of man at a meal and reason of hunger of separate layers of population. It is investigational the modern state of consumption of basic food stuffs per capita, internalss of feed Certainly place and role of the state in the food providing. It is well-proven that the decision of food problem is direct-coupled with the decision of questions of agroindustrial sphere of economy.

Протягом усієї історії державності проблема стабільного продовольчого забезпечення населення була однією з найважливіших, оскільки від неї залежить національна безпека. Визначити єдину для всієї планети норму харчування важко, позаяк зони та регіони землі об'єктивно розрізняються за витратами енергії, яка необхідна для підтримання життя людини.

За оцінками Продовольчої й сільськогосподарської організації ООН (ФАО) і Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), середня норма харчування для однієї людини має становити 2300–2400 ккал на добу. Чітко виражене недоїдання настає тоді, коли цей показник падає нижче 1800 ккал, а очевидний голод – коли він проходить критичну позначку 1000 ккал на добу. Що ж стосується структури харчового раціону, то за нормою він має містити не менше 100 г білків на добу. Харчування, при якому бракує не тільки калорій, а й білків, насамперед тваринного походження, а також жирів, вітамінів, мікроелементів, називається неповноцінним. Неповноцінне харчування значної частини населення країн, що розвиваються, і певної частини бідних прошарків в інших державах – важлива причина низької тривалості життя і хвороб, викликаних білково-калорійною нестачею, гострою нестачею в організмі вітамінів, мінеральних речовин.

Наявність або відсутність продуктів харчування впливає на фізичний та психологічний стан людей, що й передбачає рівень соціального та політичного спокою в державі. Політико-економічний аспект продовольчої безпеки полягає в ефективному використанні агропромислового потенціалу країни для забезпечення потреб населення в продуктах харчування незалежно від сприятливих умов у міжнародних відносинах чи несприятливій кон'юктурі світового ринку; соціально-економічний аспект характеризує здатність забезпечення цих потреб, впливаючи на розмір доходів різних груп населення.

Загрозу продовольчій безпеці країни становить скорочення виробничого потенціалу АПК, недосконалість організаційно-економічного механізму, згорання обсягів виробництва в галузях агропромислового комплексу, зниження до критичної межі життєвого рівня селян. Про це свідчить динаміка загальноекономічних показників стану аграрної економіки за останні роки.

Питаннями забезпечення продовольчої безпеки займалися відомі вчені, зокрема слід виділити Л. Канторовича, А. Маршалла, Т. Мальтуса, Д. Рікардо, А. Сміта. Серед українських авторів варто відзначити Ю. Білика, П. Борщевського, В. Гейця, Л. Дейнеко, М. Корецького, О. Кочеткова, І. Лукінова, Р. Маркова, Г. Мостового, П. Саблука, В. Трегубчука, В. Шамрая, В. Юрчишина та ін. Серед зарубіжних теоретиків дослідженням продовольчої безпеки займалися такі вчені, як В. Балабанов, Є. Борисенко, Є. Серова та ін. Як свідчить проведений аналіз наукових розробок вчених економістів, забезпечення продовольчої безпеки досліджено науковцями на належному рівні. Втім, віднесення продовольчої безпеки до глобальних проблем дає підстави розширити простір для подальших наукових досліджень.

Метою даного наукового дослідження є обґрунтування шляхів забезпечення потреб людини в контексті продовольчої безпеки держави.

Як відомо з трактування Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН (ФАО), продовольча безпека забезпечена у тому випадку, коли всі особи в будь-який час мають фізичний та економічний

доступ до безпечного й повноцінного продовольства, достатнього, щоб задовольнити свої фізіологічні потреби і переваги, які необхідні для активного та здорового життя.

На думку науковців, продовольчу безпеку слід розглядати через призму наступних складових. По-перше, забезпечення продовольчої безпеки тієї чи іншої країни, а також її регіонів пов'язано з гарантованим стійким і достатнім рівнем виробництва продовольства, що у повному обсязі забезпечує запити її населення. По-друге, продовольча безпека може бути досягнута тільки тоді, коли гарантовані фізичні й економічні умови населенню при доступі до продовольства. По-третє, з метою досягнення продовольчої безпеки продукція сільськогосподарського виробництва повинна стабільно і в достатній кількості поставлятися як на регіональні, так і на світові ринки. І останнім елементом продовольчої безпеки є забезпечення населення доброякісними продуктами харчування, які не приносять шкоди його здоров'ю.

Такий підхід вказує на те, що повинно забезпечуватися не тільки виробництво достатньої кількості високоякісного продовольства, але й підтримка адекватних і безперервних поставок сільськогосподарської продукції як на регіональні, так і на світові ринки. Іншими словами, продовольча безпека досягається при наявності відповідних систем та механізмів, що гарантують достатній обсяг виробництва і поставок продовольства й адекватно реагують на ризики, що можуть викликати перебої в цій сфері. Важливо й те, що у вирішенні питань продовольчої безпеки необхідна тісна взаємодія всіх регіонів.

Протягом останніх десятиліть ХХ ст. перед народами світу постало багато гострих і складних проблем, які дістали назву глобальних. Серед них слід відзначити продовольчу проблему, іділяють чотири групи чинників, які впливають на глобальну продовольчу проблему: природні умови й розміщення населення (загальна площа та структура сільськогосподарських угідь, сільськогосподарський потенціал, клімат, співвідношення між кількістю населення і масою продовольства тощо); світовий транспорт і зв'язок, котрі забезпечують широкий вихід продуктів харчування на зовнішній ринок; політична ситуація в світі (позиції політичних сил, наявність міждержавних співтовариств, об'єднань, використання поставок продовольства у політичних цілях); вітова економіка і торгівля в їхній єдності (продовольство як складова торговельних потоків, роль балансових розрахунків, кліринг).

На кінець 2008 р. загальна кількість голодуючих оцінювалася, за даними ФАО, в 500–550 млн. осіб, а тих, хто недоїдає, – 1–1,3 млрд. людей. Середній для всього світу показник калорійності харчового раціону становив 2700 ккал на добу. Середнє споживання продовольства на одну людину в розвинутих країнах складає 3390 ккал, а споживання білків – майже 100 г на добу. Вони виробляють і споживають дві третини світового продовольства (у вартісному вираженні), хоча у них мешкає 15% населення світу. Питома вага цих країн у світовому експорті продовольства становить близько 64% (у тому числі 60% готової продукції та 61% сільськогосподарської сировини), а в імпорті – 67% (відповідно 69% і 64%). Економічно розвинуті країни підтримують досить високий рівень самозабезпеченості продовольством: США і Франція – понад 100%, Німеччина – 93%, Італія – 78%.

За прогнозами ООН, чисельність населення у світі на середину 21 ст. становитиме 9,4 млрд. осіб. Навіть за найоптимістичніми прогнозами до населення Землі в найближчі 15 років додасться ще 1 млрд. людей, переважна більшість яких житиме в країнах, що розвиваються. При цьому основний приріст населення припаде саме на ті регіони, які найбільшою мірою потерпають від голоду та недоїдання.

Окрім абсолютного зростання чисельності населення, обсяг продовольчих потреб визначається й низкою демографічних чинників: статеві-віковою структурою населення, збільшенням питомої ваги мешканців міст. І якщо в Європі продовольчі потреби в цілому трохи скоротяться, то в країнах, що розвиваються, вони різко зростатимуть, а в цілому світі для підтримання адекватної якості життя населення, що зростає, виробництво продовольства за 50 років має піднятися не менше ніж на 75%.

Найбільш гостро продовольча криза торкнулася країн, що розвиваються, на які припадає лише 1/3 світового збору зернових, 15–20% виробництва м'яса, молока, яєць. Середня калорійність харчового раціону в цих країнах – 2400 ккал і 60 г білка за добу. У більшості з них харчування недостатнє і за калорійністю, і за кількістю білків, що негативно позначається на здоров'ї, працездатності і навіть на розумовому розвитку людей. В нашо час "географію голоду" насамперед визначають найвідсталіші країни Африки, Південної і Південно-східної Азії, де значна частина населення живе буквально на грані голодної смерті.

За даними ООН, економічна криза тільки послабила продовольчу стабільність. Як зазначають в ООН, неповноцінне харчування дітей є однією з основних причин дитячої смертності у світі. 65 дітей з тисячі вмирають, не доживши до п'ятирічного віку. В Україні в дитячому віці вмирають 16 з тисячі.

Як повідомив виконавчий директор Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) Енн Венеман, в 2008 р. у світі померли 8,8 млн. дітей, кожна третя дитина, що померла, стала жертвою голоду.

Експерти встановили, якщо жінка під час вагітності погано їсть або якщо дитина в перші роки життя не одержує повноцінного харчування, фізичне і психічне зростання і розвиток дитини уповільнюється. Зараз близько 200 млн. дітей загрожують проблеми зі здоров'ям, пов'язані з голодом. Недоїдання в ранні роки призводить до уповільнення росту й недостатнього розвитку, дитина буде гірше вчитися в школі, а в дорослому віці їй будуть загрозувати хронічні захворювання. Також фахівці підкреслюють, що 1000 перших днів у житті маляти дуже важливі, і особливо в цей період воно повинно правильно харчуватися.

Зазначимо, що понад 90% дітей, яким через недоїдання загрожують проблеми уповільненого росту, живуть в Африці й Азії. У зв'язку із цим, до п'яти років в Африці не доживають 132 дитини з тисячі. Чим гірша в країні ситуація зі становищем жінки в суспільстві, тим гірші справи з харчуванням дітей. Високі ціни на продовольство, військові конфлікти й несприятливі кліматичні умови, посуха й повені ще більше ускладнюють обстановку в країнах, що розвиваються.

В Україні одним з найбільш болючих питань, що потребують першочергового розв'язання, є вирішення продовольчої проблеми. Держава, яка ще 15–20 років тому вважалася власником родючих земель, основним виробником продовольчої продукції серед країн колишнього СРСР та потенційним конкурентом західноєвропейським виробникам на світовому ринку агропромислової продукції сьогодні не в змозі забезпечити своєму народу харчування не тільки на рівні початку 1990-х рр., а й мінімальних фізіологічних норм. Сучасний стан споживання основних продуктів харчування на душу населення характеризується значним зменшенням його обсягів відповідно до 1990 р., є критичним і являє собою реальну загрозу здоров'ю нації, продовольчій та національній безпеці країни. (табл. 1).

Таблиця 1

**Споживання основних продуктів харчування населенням України
(на душу населення, кг)**

Продукти харчування	Фактичне споживання			Рекомендовані норми	Норми мін. споживчого кошика	2009 р.	
	2000 р.	2005 р.	2008 р.			всього	в % до фізіологічного мінімуму
М'ясо і м'ясні продукти	68	33,0	33	83	45,4	30	66,1
Молоко і молочні продукти	373	210	210	395	353,3	205,0	58,0
Риба і рибні продукти	17,5	7,2	7,2	20	14,1	9,0	63,8
Яйця (шт.)	272	163	164	291	246,2	175,0	71,0
Цукор	50	33	37	38	26,8	38,0	141,8
Олія	11,6	8,2	8,9	13,4	7,1	9,4	132,4
Картопля	131	122	134	124	90,1	138,0	153,2
Овочі і баштанні	102	96	101	161	106,7	102,0	95,5
Плоди, ягоди	47	22,1	29,1	90	61,3	25,9	40,8
Хлібні продукти	141	122	124,1	101	94,8	130,0	138,6

Абсолютне зменшення рівня споживання продуктів харчування порівняно з раніше досягнутим супроводжується значною невідповідністю фактичного, нормативного та граничного рівня споживання, погіршенням його якості. Аналіз даних офіційної статистики свідчить, що найбільш критичним є стан споживання повноцінних білкових продуктів харчування (м'яса, молока, риби, яєць) та вітамінної продукції (фруктів). Споживання білків тваринного походження за розрахунками становило 23,6 г (при нормі мінімального споживчого кошика для умов соціально-економічної кризи – 36,7 г та граничному рівні споживання тваринного білка, який забезпечує функціонування організму людини без особливої шкоди для здоров'я – 30 г на добу). Нестачу білкових продуктів в раціоні харчування населення намагається компенсувати за рахунок надмірного споживання вуглеводів, що містять в собі картопля

та хліб. В результаті в раціоні харчування частка продовольчих товарів тваринного походження зменшилась з 28,5% у 2000 р. (майже норма) до 20,3% 2009 р.

Міжнародні порівняння сучасного рівня споживання продуктів харчування населенням України лише підтверджують небезпечність існуючої продовольчої проблеми для нормального життя та відтворення людини, соціальної стабільності в суспільстві. Так, якщо в 1990 р. калорійність добового раціону середньостатистичного українця наближувалась до європейських країн і проблема полягала лише в раціоналізації структури та поліпшенні якості споживання, то сьогодні Україна за показником якості харчування на душу населення значно поступається не лише державам з розвинутою економікою, а й багатьом пострадянським країнам (табл. 2.). Крім того, майже у 20% населення енергетична цінність харчування не перевищує 2100 ккал, що за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я є межею бідності.

Повноцінне харчування відіграє визначальну роль для збереження здоров'я нації та підвищення життєвого рівня населення. Зниження загальних обсягів споживання продуктів харчування, білково-енергетична недостатність раціону харчування, неякісні продукти в комплексі з іншими негативними факторами, такими як погіршення умов життєдіяльності, медичного обслуговування призвели до збільшення серед населення захворювань органів травлення, дихання, хвороб системи кровообігу та обміну речовин тощо. Так, за останні 10 років рівень поширення залізодефіцитної анемії серед жінок 15–45 років збільшився майже втричі, а кількість хворих на туберкульоз – більш як у півтора рази.

Таблиця 2

Якість харчування пересічного жителя в країнах з розвинутою ринковою та перехідною економікою

Добове споживання	Країна											
	Австрія	Білорусь	Болгарія	Угорщина	Німеччина	Латвія	Литва	Польща	Росія	Україна	Чехія	Естонія
Ккал	3536	3225	2686	3313	3382	2864	3261	3366	2904	2505	3244	2849
Білків, г	103	94	80	85	96	79	98	99	90	73	96	95
Жирів, г	161	96	90	137	144	87	112	112	81	71	111	91

Можливості розв'язання продовольчої проблеми безпосередньо пов'язані з вирішенням питань агропромислової сфери економіки. Стратегічною метою реформування агропродовольчого комплексу традиційно є підвищення життєвого рівня населення на основі збільшення обсягів виробництва продуктів харчування і продуктивності праці, розвитку науково-технічного прогресу.

Спад виробництва основних видів сільськогосподарської продукції спричинив значне зменшення обсягів надходжень сільськогосподарської сировини на промислову переробку. Негативні прояви у виробництві сільськогосподарської продукції та кінцевої продукції харчової промисловості відповідним чином вплинули на стан продовольчої незалежності країни та зменшення рівня споживання продуктів харчування населенням. Але крім виробничого фактора гостроту продовольчої проблеми обумовило також різке падіння доходів населення країни, її регіонів, а також окремих соціальних груп.

Посиленню кризових явищ в агропромисловій сфері та загостренню продовольчої проблеми сприяла низька конкурентоспроможність та економічна незахищеність сільських виробників на внутрішньому продовольчому ринку.

Одна з причин низької ефективності аграрної економіки полягає у відсутності передумов для утворення та нагромадження аграрного капіталу. Завдання створення умов для його нормального функціонування набуває важливого народногосподарського значення, вирішення якого без державної підтримки практично неможливо. Необхідно запозичити досвід розвинутих країн, в яких аграрна сфера

відноситься до пріоритетних і має значну державну підтримку. Так, пряма фінансова допомога сільському господарству в США в 2007 р. становила більше 23 млрд. дол., тобто 25% загальної вартості реалізованої сільгосппродукції. В країнах ЄС цей показник сягає 50%, в Японії – перевищує 80%.

Суттєвою проблемою розвитку продовольчого ринку України є низька якість продовольчих товарів як іноземного, так і вітчизняного виробництва, споживання яких має безпосередній негативний вплив на здоров'я людей.

Більшість науковців, розглядаючи проблеми продовольчої безпеки схиляються до думки, що основним критерієм при розгляді продовольчої безпеки повинна бути здатність держави гарантовано задовольняти потреби в продуктах харчування населення країни як за звичайних, так і надзвичайних умов, при цьому її забезпечення повинно спиратися на нормальний фізіологічний та інтелектуальний рівні життєдіяльності населення.

Одним із основних підходів управлінських структур державного рівня у сфері виробництва продукції АПК полягає у тому, щоб на оптимальному рівні як із правового, так і економічного погляду здійснювати перерозподіл продуктів харчування всередині держави з метою забезпечення продовольчої безпеки регіонів, і лише після цього здійснювати експорт їх за межі України.

Важливим індикатором продовольчої безпеки є достатність запасів зерна у державних ресурсах, який визначається як співвідношення між обсягами продовольчого зерна у продовольчому державному резерві та обсягами внутрішнього споживання населенням хліба і хлібопродуктів у перерахунку на зерно. Граничним критерієм даного показника вважається його 17% рівень, що відповідає 60 дням споживання. Ітуація на світовому продовольчому ринку, як ніколи, стала критичною, обсяг споживання зерна протягом двох останніх років перевищував його виробництво. Наприклад, у 2007 р. вироблено 1,99 млрд. т, а спожито 2,05 млрд. т. В екстремому постачанні продуктів із-за кордону, за оцінками експертів ООН, мають потребу 36 країн світу, з них 21 з Африки, десять розташовані в Азії, п'ять у Центральній та Південній Америці. Перехідні світові запаси зерна на початок 2008 р. досягли свого історичного мінімуму. Як наслідок, ціни в середньому за три останніх роки порівняно з рівнем цін на початку сторіччя зросли в 1,5 рази.

В Україні за весь період її розвитку як республіки у складі колишнього СРСР, так і за роки незалежності не було такого стрімкого та непередбаченого державному впливу і контролю стрибка цін на продовольчі товари, який стався останнім часом. Внаслідок глобального впливу світової продовольчої кризи, в умовах достатньої пропозиції внутрішнього ринку зерна вплив світових тенденцій виявився сильнішим за внутрішні механізми державного регулювання.

Таким чином, взаємозалежність країн у світовій економіці змушує міжнародні організації, економічні угруповання та окремі країни шукати колективні заходи щодо недопущення продовольчої кризи, виробляти спільну стратегію боротьби з голодом на основному продовольчому ринку зерна. В нових світових умовах продовольчої кризи потреба у мобільності прийняття рішень та управління продовольчими ресурсами країни набуває надзвичайного значення.

Аналіз стану забезпечення населення країни продовольством свідчить, що вирішення цієї проблеми неможливе без розробки й впровадження державної концепції і програми забезпечення національної продовольчої безпеки та відновлення агропромислового виробництва. Головною стратегічною метою продовольчої політики має стати досягнення споживання основних продуктів харчування населенням України на рівні 1990 р. з подальшим покращенням його структури та підвищенням якості продукції вітчизняного виробництва.

Основними напрямками реалізації зазначених цілей є: підвищення життєвого рівня та стимулювання платоспроможного попиту населення на продовольство, формування гарантованого державного попиту на важливі види сільськогосподарської продукції шляхом недопущення заборгованостей по виплаті заробітної плати, стипендій, пенсій та соціальних допомог; комплексне реформування системи оподаткування, соціальних гарантій та підтримки малозабезпечених; реформування власного агропромислового виробництва, ліквідація наслідків системної виробничо-фінансової кризи в цій сфері, збільшення обсягів виробництва продовольства; регулювання зовнішньоекономічної діяльності відповідно до стану та завдань розвитку вітчизняного виробництва шляхом раціоналізації експорту та значного скорочення імпорту продукції спеціалізації вітчизняного АПК на основі запровадження елементів протекціоністської політики; вдосконалення земельних відносин та формування цивілізованого ринку землі шляхом створення відповідної нормативно-законодавчої бази; формування сприятливого інвестиційного клімату в агропромисловому комплексі шляхом запровадження податкових пільг учасникам інвестиційного процесу та збільшення обсягів централізованих

капіталовкладень як інструменту державної структурної політики у сфері АПК; стимулювання розвитку науково-технічного прогресу, впровадження нових технологій в агропромислове виробництво шляхом підвищення ефективності використання наявного науково-технічного потенціалу АПК; відновлення фінансування аграрної науки з державного бюджету до необхідних рівнів; вирішення питання формування механізму економічного стимулювання впровадження новітніх технологій та науково-технічних розробок; розвиток системи державного регулювання якості та безпечності харчових продуктів на основі комплексного підходу до контролю, оцінки та регламентації якості продуктів харчування на всіх етапах їх виробництва, переробки, зберігання і транспортування; вдосконалення нормативної бази з цього питання та державної системи стандартизації, регулювання цін на сировину та кінцеву продукцію відповідно до якості товару.

Продовольча безпека – це невід’ємна складова економічної та національної безпеки держави та умова її незалежності. Забезпечення продовольчої безпеки є актуальною проблемою як країн з низьким рівнем економічного розвитку, так і розвинутих країн. Сучасний етап розвитку нашої держави, накладаючись на глобалізаційні процеси в світі, вимагає відповідної побудови національної продовольчої безпеки, що передбачає вирішення комплексу економічних, політичних та соціальних проблем. Основним показником продовольчого забезпечення є рівень задоволення фізіологічних потреб населення в енергії та харчових речовинах відповідно до вимог збалансованого раціону харчування людини за відсутності в продуктах харчування шкідливих для її здоров’я речовин, який залежить від фізичної та економічної доступності продуктів харчування для різних соціальних груп населення.

Наявність базових продуктів харчування та їх фізична доступність забезпечується вітчизняним АПК, рівень і темпи розширеного відтворення якого є основою національної продовольчої безпеки та реалізації його експортного потенціалу. Економічна доступність продовольства характеризується рівнем розвитку економіки, який визначає в свою чергу розміри доходів, а від останніх залежить купівельна спроможність населення щодо придбання продуктів харчування за цінами, що встановлюються на продовольчому ринку. Для досягнення високого рівня продовольчої безпеки заходи державного регулювання необхідно здійснювати в двох напрямках. По-перше, слід створити реальні умови для нарощування обсягів виробництва продуктів харчування і розширення продовольчого ринку до рівня, який дасть можливість забезпечити населення продуктами харчування незалежно від платоспроможного попиту. І по-друге, потрібно проводити активну соціальну політику з метою послідовного підвищення платоспроможного попиту населення до рівня, що забезпечуватиме раціональне харчування пересічного громадянина держави.

Література

1. Власов В. І., Саблук В. П., Лисак М. А. Методичні підходи щодо оцінки продовольчої безпеки країни // *Економіка АПК*. – 2009. – № 8. – С. 43–45.
2. Гойчук О. І. *Продовольча безпека*. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.
3. Кваша С. М., Синьокий О. М. Вплив світової продовольчої кризи на формування державної стратегії розвитку АПК // *Економіка АПК*. – 2008. – № 8. – С. 60–67.
4. Мудрак Р. П. Структурні диспропорції національної економіки та продовольче забезпечення населення // *Економіка АПК*. – 2009. – № 9. – С. 50–55.
5. Одинцов М. М. Прогнозування попиту і споживання продуктів харчування як чинник сталого розвитку продовольчого ринку регіону // *Економіка АПК*. – 2007. – № 4. – С. 145–149.
6. Саблук П. Т., Білорус О. Г., Власов В. І. *Продовольча безпека України* // *Економіка АПК*. – 2009. – № 10. – С. 3–7.
7. http://www.djerelo.com/index.php?option=com_content&task=view&id=8007&Itemid=224. – *Найковий портал*.
8. <http://www.newsru.ua/world/13nov2009/hunger.html>. – *Інформаційний портал*.
9. http://209.85.135.132/search?q=cache:JjqlH1drstMJ:www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpchdtu/2009_22_2/articles/Reg_economica/52_Arestova.pdf.
10. Статистичні таблиці Державного комітету статистики України <http://www.ukrstat.gov.ua>.